

PREDOR REŠITVE

*

Ne vem, kaj vam bom povedala.

Vem samo, da si to želim, že leta.

Vendar nikoli nisem.

Učili so me, da mora zgodba imeti začetek in konec.

Jaz pa ne vem, kdaj se je vse začelo.

In ne vem, kdaj se je končalo.

Zagotovo pa vem, da si nisem želela ničesar od tistega, kar se je tisto pomlad začelo v mojem mestu.

In da nočem izgubiti tistega, kar sem – kako ironično – dobila zaradi in sredi vsega tega.

*

Nikoli nisem letela z letalom.

Tudi na letališču nisem bila nikoli.

Zdaj pa se, s petletnim tabo, nameravam preplaziti na drugo stran letališke steze.

Violinam se pridružijo činele.

Začutim jih v grlu.

Pridušen zvok žice, bodeče, ne violinske, ki se lomi pod pritiskom klešč, me vrne v stvarnost.

Položim prst na usta.

Tiho morava biti.

Pojdiva.

Pianissimo, edini moj.

Spet sva pri žici.

Vem, da si lačen in prestrašen.

A se vseeno držiš dogovora, molčiš.

Poljubim te na lička, mrzla so.

Poskušam zbrati pogum, da se spet odpraviva.

Tokrat bova previdnejša.

Žvižganje krogel nad najinima glavama naključno tke svetlečo, gosto mrežo.

Preglasi jih šumenje tvoje jakne, zaradi katere sem štiri ure stala pred karitasom.

Po tvojem dihanju vem, da si se že utrudil.

Jutri imaš rojstni dan.

Le kam te peljem?

*

Kdor je šel vsaj enkrat tam čez, je moral razmišljati o predoru. Logično je bilo razmišljati o prehodu pod zemljo. Tudi jaz sem tekel čez tisto vzletno stezo, verjemite. Ne vem kolikokrat sem pomislil na to, kako dobro bi bilo, če bi lahko šel pod njo.

Bosanska vojska, ki se je takrat oblikovala, je vse organizirala. Moje prvo srečanje z ljudmi, ki so nas prišli vprašati, ali bi jim dali hišo in zemljo, je bilo spomladi leta 1993. Takrat sem srečal človeka, ki ju prej nisem poznal, Nedžada Brankovića, ki je pozneje postal glavni projektant sarajevskega predora, in Bakirja Izetbegovića, sina Alije Izetbegovića. Onadva, jaz in oče smo se srečali na našem dvorišču. Vprašala sta ... Mislim, da je Bakir rekel mojemu očetu, da potrebujejo našo hišo in zemljo. Ni rekel, da ju potrebujejo za gradnjo predora, ker so to poskušali ohranjati v tajnosti. A oba z očetom sva vedela, za kaj gre, zato jima je oče rekel: »Vse, kar imamo, je vaše. Počnite, kar hočete.« Tako se je začelo. Po kakšnem mesecu, mesecu in pol, ne spomnim se točno, so začeli dela na tej strani. Takrat so predor že kopali na Dobrinjski strani. Tam so vse organizirali, nato pa so najbrž ugotovili, da gradnja ne poteka dovolj hitro, in so se odločili organizirati dela tudi na tej strani. Predor so torej kopali z obeh strani in 30. julija so se združili. Zgradili smo ga v štirih mesecih, kar je neverjetno. Danes ne bi mogli izkopati 800-metrskega predora v štirih mesecih, tudi če bi najeli poklicne rudarje in

jim plačali dva, tri tisoč evrov; tega jim nikoli ne bi uspelo narediti v štirih mesecih. Nikoli. Ročno že ne.

*

Šla bi do mesta.

Precêj me je že, kmalu bo jesen in dež, potem ne bom mogla več iti.

Staršem bi odnesla nekaj hrane, če bi mi priskrbel prepustnico.

Kako to misliš, da bi šla do mesta? Bi s takim trebuhom skočila čez letališko stezo?

Skozi predor bi šla.

*

Večkrat sem šel v predor, ko so ga kopali. Iz gole radovednosti, da sem videl, kaj počnejo. Že prej sem šel kakšnih 200, 300 metrov globoko v predor in se vrnil. Prvič pa sem ga prehodil leta 1993, kakšne dva, tri mesece po tem, ko so ga izkopali. Vojsko sem prosil za dovoljenje, da bi obiskal mamo in brata in jima kaj odnesel. Bila je noč. Okoli predora je vedno čakalo po petsto, tisoč ljudi, ki so čakali, da jih spustijo noter. V predor so vstopale skupine ljudi, nastajale so kolone. Danes se 800 metrov ne zdi veliko, prehodite jih v petih minutah. 800 metrov predora pa se je zdelo kot 8 kilometrov. Prvič, ko sem šel skozi ta predor ... Vedite, da sem ga med vojno prečkal verjetno večkrat kot kdorkoli drug. Nisem štel, a gotovo sem šel več kot petstokrat. Ko pa sem šel prvič, sem mislil, da nikoli ne bom prišel ven. Zdelo se je tako strašno dolgo, da nisem videl konca tistemu pohodu. Nosil sem nahrbtnik, težek kakšnih 20, 30 kilogramov, tudi to ni bilo lahko. Voda, blato, ljudje, ves prepoten ... Moker si bil od potu, spodaj pa tudi od vode. Predor ni bil nepredušno zaprt in izoliran, bil je prepusten, in ker je bil obdan s podtalnico, je voda neprestano prodirala vanj. Ves čas si slišal zvok črpalk, ki so izčrpavale vodo, da ne bi predora poplavelo. In zvok ljudi, s katerimi si hodil. Razen če si bil sam, potem si slišal zvok vozička, ki si ga potiskal po tračnicah. Tisti kovinski voziček na kovinskih tračnicah je povzročal tak hrup, da nisi slišal nič drugega. S tiste strani smo vedno pripeljali praznega, da smo ga lahko natovorili. Voziček sem porival pred sabo, ker je bilo veliko lažje, če si bil naslonjen nanj. Bil je tako neverjetno hrupen, da nisi slišal nič drugega. Vendar si hodil hitreje, ker tvoj korak ni bil več dolg 70 centimetrov, ampak meter in pol.

Naslanjal si se na voziček, nisi se mogel udariti v glavo, ker si bil sklonjen, in potem tadam, tadam, tadam ... Tisti voziček je imel približno tak zvok kot vlaki v filmih. Tračnice in prehodi – tadam, tadam, tadam ... Tam je bil vedno hrup, ljudje, nikoli ni bilo tišine. Včasih pa, ko si se usedel, da bi se spočil, in ni bilo nikogar v predoru, si slišal kapljanje vode, počasi je curljala, kapljala.

*

Tu se šušlja, da krt koplje krtino.

Moj dragi oče ... Po nekem vojaku mu nam je uspelo poslati pismo.

V njem je, v želji, da bi preveril novico, ali so pod letališko stezo res izkopali predor, in v strahu, da bi pismo prišlo v napačne roke, posegel po znani repliki iz serije *Pristava v Malem Ritu*, ki sem jo imela tako rada. Moja mama, ki je tudi sama vsak dan tekla k svojim učencem od ene do druge sarajevske vojne učilnice, je v kuverto vtaknila recept za neki namaz iz mleka v prahu.

Predor je bil zgrajen, vendar skozenj še niso hodili civilisti. Na Bjelašnici so potekali boji in veliko vojske iz mesta je hodilo na to stran.

*

Prostovoljno sem se javil, ker so potrebovali ljudi. Veliko jih je zbolelo, ker je bilo predor težko kopati. Ves dan si bil moker, bilo je mrzlo, pogosto je deževalo, ljudje so zbolevali in zato so iskali prostovoljce.

Konec aprila sem se prijavil, ker sem že prej prečkal letališko stezo in sem vedel, kako pomembno je, da izkopljemo predor. To je pomenilo, da ljudje ne bodo umirali in bodo lahko varno prišli na drugo stran.

Bil sem na Dobrinjski strani. 65 vojakov nas je bilo, delali smo v skupinah po 15, 16 ljudi v štirih izmenah. Kopali smo vsak dan. Ko je pobegnil neki Srb, ki je z nami kopal predor, je razkril kraj, kjer smo kopali in odvažali zemljo. Tako so nas maja začeli obstreljevati z granatami. Vsako noč so nas granatirali dvakrat ali trikrat: okrog devetih zvečer, ob enih ponoči in okrog štirih, petih zjutraj. Najbolj nevarno je bilo iztovarjati zemljo, zato smo se

dogovorili, da bosta vsako noč druga dva odvažala zemljo. Tako smo imeli vsi enake možnosti, da umremo.

Ko smo prišli do male vzletne steze, je vdrla voda. Veliko težav smo imeli z vodo, ker nismo imeli črpalk, da bi jo izčrpali. To je trajalo kakšne tri, štiri dni, dokler niso priskrbeli črpalke. Sarajevska gasilska brigada nam je dala muljno črpalko, s katero nam je uspelo izčrpati vodo, in potem smo kopali naprej.

Deset do devetih je bil predor izkopen. Izkopali so samo luknjo, ki je imela kakšen meter premera. Prekopati bi morali še kakšen meter, meter in pol. Ko so izkopali to luknjo in se združili z drugo stranjo, so se vsi zgrnili v Butmir proslavljat. Šli so jest in pit. In ko smo prišli eno uro pozneje tja – ob desetih smo imeli izmeno – smo šli za njimi. Pa smo malo spili, točili rakijo, malo smo prigriznili ... Do enajstih smo tako sedeli in pili, potem pa smo dobili ukaz, da moramo takoj izkopati predor do konca in združiti obe strani. Vojska je morala skozenj, ker je Igman padel.

Jaz in Piva, fant, ki je delal z mano, sva bila na čelu, in ravno midva sva združila obe strani predora. To je trajalo do enih, pol dveh zjutraj, potem pa smo postavili okvir in naredili pravi vhod. Vse smo končali in ob dveh je šla skozi predor Solakovićevo vojska. Potem pa smo dobili ukaz, da moramo prenesti MTS (materialno-tehnična sredstva), orožje in strelivo na Žuč, ker so tam potekali hudi boji. Tja smo dostavili protiletalske strojnice, mitraljeze in drugo orožje. Ko smo to opravili, je šla spet skozi predor vojska – ne vem, katera – potem pa smo dobili ukaz, da moramo prenesti MTS za Dobrinjsko brigado.

Povedal ti bom, kaj se je zgodilo zatem, za crknit od smeha.

Vse smo prevažali, orožje, strelivo, hrano ... Do polovice predora smo že postavili tračnice, po katerih smo vozili vagončke. Z Butmirske strani so nam do polovice predora pripeljali stvari, MTS in vse drugo, mi pa smo to naložili na vagončke in bi morali odpeljati. Medtem pa je nekdo prišel in prinesel olje. Pet, šest kant olja. In ko smo vse naložili, se je nekdo spomnil odpreti kanto, v njej je bil pa konjak. Joj, prijatelj, ko smo pograbili tisti konjak ... Podajali smo si petlitrsko kanto. Potem pa smo se morali odpraviti. Počasi smo vozili vagončke in ga cukali. Sredi predora se je razlegala pesem. Bili smo veseli in v predoru je odmevala pesem. Preden smo prišli iz predora, smo spili tistih pet litrov konjaka. To je bil hec! Rekel je, da je notri olje. Kakšno olje neki, konjak, prijatelj moj! Nismo preverili, kaj je bilo v drugih kantah, ker nas ni zanimalo. Važno je bilo, da smo našli tistih pet litrov. Spili smo jih, odvrgli kanto,

odpeljali robo in bili vsi veseli. V predoru smo peli, razlegala se je pesem. Ne spomnim se dobro, a bila je pesem.

*

Če ne bi bilo tega predora, tudi nas ne bi bilo več. Predor je bil popkavnica, vez s svetom. Vse je šlo skozenj. Ljudje, zdravila, orožje, bencin, elektrika, živali. Celo politiki.

*

Čez letališče bi šla s tolikšnim trebuhom?

Ne, skozi predor bi šla.

Pa pravi, ne, to pa ne bo šlo. Samo vojska hodi skozi predor. Ranjenci ... Ni namenjen temu, da bi šla ti v Sarajevo obiskat starše. Ne. Neizprosno ne.

Vendar sem nekaj dni, kot to ženske znamo, vztrajala, da bi šla tja, pa to in ono ...

Moraš dobiti prepustnico. Na poveljstvo bi moral, da bi dobil prepustnico zate.

Rekla sem mu: »Prav, pa pojdi po prepustnico. Reci jim: Moja Indira je noseča in mora na neke nujne preglede v Sarajevo. Izmisli si kaj.«

Ne vem, kako, a dobil je prepustnico. Pospremil me je do predora. Ljudje niso mogli verjeti, da je tam nosečnica, ki namerava sama skozi predor. Jaz pa nisem občutila nobenega strahu. Če bi me bilo strah, bi rekla, v redu, mama, oče ... Nista vedela, da bom prišla, nisem jima mogla sporočiti. Če bi me bilo strah, ne bi šla. V Hrasnici sem pustila petletnega otroka. Ničesar se nisem bala, moj mož pa je bil zaskrbljen, neskončno zaskrbljen.

Tam mi je vojak rekel: »Kam greš, ženska, za božjo voljo?« Jaz pa njemu, da moram na pregled k zdravniku, ker bom vsak čas rodila.

Videla sem, da so bile po tleh deske in res veliko blata. Moj mož je rekel vojaku: »Nujno se moram vrniti, ker moram biti ves čas na zvezi in na razpolago zaradi tistega, kar sem prej omenil. Bi jo lahko, prosim, pospremil v predor? Vsaj malo?« In fant je odvrnil: »Lahko kakšnih 15, 20 metrov, potem pa se moram vrniti. Tukaj moram biti.«

Stopila sem v predor in mož je za mano vpil: »Pazi na glavo!« Na hrbtu sem nosila nahrbtnik.

Bila sam tako srečna.

Bila sam nepopisno srečna.

Fant je hodil malo pred mano, potem pa je rekel: »Vrniti se moram. Ne vem, koliko časa boste potrebovali.«

Bila sem čisto sama. Mislim, da sem ... No, rekla bom več, a mislim, da sem bila med prvimi desetimi civilisti, ki so prečkali predor.

To je bilo na začetku avgusta leta 1993. V tistem trenutku sem bila edina civilistka in edino živo bitje v predoru. Pozneje sem ga prečkala vsaj dvajsetkrat, petindvajsetkrat. Vedno je bil kdo v predoru: vojska, ljudje, živali ali ranjenci na vozičkih, takrat pa sem bila čisto sama. Nikogar nisem srečala in nihče ni hodil za mano.

Povsem sama. Povsem srečna. Ker bom videla starše.

Sama sebi sem se zdela velika, a sem bila 30-leten otrok.

Razmišljala sem, da mi ne bi bilo prav nič všeč, če bi naletela na kakšno podgano ali veliko miš. Kot da je bilo to najhujše, kar bi se mi lahko zgodilo. Verjemite, blato mi je segalo do polovice trebuha. In voda. S stropa je obilno kapljala voda. Takrat še ni bil zgrajen sistem prezračevanja in odvajanja vode. Predor so šele odprli. Na trenutke sem pomislila, da osvetljave bolj ni, kot je. Večino časa si bil v temi. A si vedel, da tam ni granat, ni ostrostrelcev. Tam ni bilo zlikovcev in morilcev. Tam si bil varen, tvoja edina naloga je bila, da hodiš naravnost. Nič slabega se ni moglo zgoditi. Tako sem takrat razmišljala.

Nisem hotela naleteti na miš in nekajkrat sem se ustrašila, da bi mi zmanjkalo zraka, ker nosečnice malo težje dihajo. Vendar je od nekod pritekal zrak.

Danes sem omenila cmokanje škornjev v blatu. Imela sem neke škornje – sploh ne vem, od kod mi, ker čez letališko stezo nisem mogla nesti nobene obutve – in ti so bili že polni blata. In ves čas sem slišala vodo, ki je kapljala s stropa. Voda kapne, nato pa steče po meni.

Bitje srca mojega otroka ... Ali pa je bilo to moje srce.

Veste, da nosečnice rade držijo roke na trebuhu. Ženske to rade počnemo. Zdelo se mi je, da pod roko čutim njegovo ali njeno, takrat še nisem vedela, srce. In potem tisti škorenj. Pa spet voda, srce in škorenj, ki ga vlečem iz vode. Ti trije zvoki so se ves čas izmenjevali. Eden od zgoraj, drugi – bitje srca – ki je šel takole, in zvok škornja, ki sem ga vlekla iz blata.

Po mojem sem hodila kakšno uro.

Ko sem prišla ven na Dobrinjski strani, so naši fantje, ki so tam dežurali, zagledali mokro, najbrž tudi razkuštrano, blatno nosečnico. Civilisti takrat še niso hodili skozi predor. Ob pogledu name so obnemeli. Tudi oni so me, tako kot vojak na Hrastniški strani, vprašali: »Od kod pa ti, ženska, za božjo voljo?« In spet sem ponovila isto zgodbo.

Šla sem k očetovemu bratu, se preoblekla, vsa srečna, da sem jih videla. Nekomu sem dala plastenko bencina, da me je odpeljal. Predaleč je bilo, da bi šla peš, ker sem bila zelo utrujena.

Starši so se celo razjezili, zakaj sem otroka pustila tam, da je to norost ... A taka sem.

Tam sem prespala eno noč. Vračala sem se iz Dobrinje in imela sem smolo, da je dežurala skupina istih vojakov. Najbrž je bila po 24 urah spet njihova izmena. Eden me je vprašal: »Kaj nisi rodila?« Odgovorila sem: »Rekli so, da še ni čas.« Čas je prišel čez tri mesece. 10. decembra 1993 sem rodila sina in drugič postala mama.

Ja. On me je rešil.

Ko otrok zagruli, ko se otrok ... Ko se nasmehne ... To preglasi zvok granate, takrat granate ne slišiš.

*

Težko je.

Ne zamerita mi, če kakšne podrobnosti preskočim.

Včasih je kaj bolje zamolčati kot to podoživeti.

To pismo je za vaju, ki vaju imam rad. Za vaju, ki sta mi dala življenje.

Še preden sem se odtrgal od družinskega drevesa, v trenutku, ko sem vstopil v predor.

Pred vhodom v predor stoji na stotine ljudi. Čakajo, da bodo lahko šli na drugo stran. Ljudje, ki bi radi začeli znova. In ljudje, ki se hočejo boriti za tisto, kar so nam vzeli. Jaz ne pripadam ne enim ne drugim.

Odhajam.

Ampak vem, vrnil se bom.

*

Srečo sem imel, da preden sem vstopil v predor, nikoli prej nisem bil v njem. Pravzaprav sem ga prečkal samo enkrat, ko sem odšel iz Sarajeva. Imel sem srečo, če tu lahko govorimo o sreči, da je bilo moje slovo od staršev tako čustveno, da sem povsem zamrznil. Spomnim se samo, da sem korakal skozi predor, po tisti vodi. Voda je bila mrzla, a mi je bilo vseeno. S telesom sem bil tam in korakal skozi predor, z glavo in srcem pa ne. Ta sta bila drugje. Takrat sem bil še vedno s svojimi starši. Njuna podoba je ostala zamrznjena pred mojimi očmi. V mojem spominu je tako, kot bi montirali film in bi rekli, dajmo posneti prizor v predoru in nekoga, ki hodi skozenj, potem pa bomo vmes zmontirali zamrznjeno podobo njegovih staršev. Bil sem nekje na polovici zaslone. Vesel sem, da je bilo tako, sicer ne vem, kako bi se odzval. Nisem klavstrofobičen, a verjemite mi, če ne bi bilo vpliva čustvenega slovesa od mojih staršev, bi najverjetneje v hipu postal klavstrofobičen. Tista voda, tisti smrad ... Najbrž je bila voda zelo umazana, ker je šlo skozi predor na tisoče ljudi. Spominjam se celo, da sem nekajkrat z glavo udaril v strop. Konec koncev je vsak. Spomnim se krvavih povojev, ki so najbrž nekomu padli na tla, ko so ga nosili. Grozno, grozno je bilo. A to lahko rečem zdaj. Grozno.

O prehodu skozi predor sem začel razmišljati šele pred kakšnimi desetimi leti, torej dvajset let po tem, ko sem ga prečkal. In mislim, da je tako pri veliko ljudeh, ki so preživeli vojne razmere. Morda šele zdaj, zadnja tri, štiri leta, lahko rečem, da sem vse tiste velike travme predelal, ne pa vseh, in to mi daje moč. Vendar je bila to dolga leta zelo občutljiva téma. Kadar je kdo omenil predor, sem ga vprašal, ali bi še kave.

*

Seveda, Ismir. Če hitro bežiš, preteklost ostane za tabo.

Če so spomini boleči, nočem vedeti ničesar. Laže prenašam pozabo kot muko in bolečino.

Mislim, da se ni zgodilo. A me mučijo sanje. Te neizogibne sanje. Žalost, ki razjeda, ki para srce. Če so spomini boleči, je včasih bolje ne vedeti. Bolje je pozabiti kot čutiti bolečino.

Zdaj vem, da je vsega konec. Žalost me obiskuje. Vse te zgodbe se začnejo vrstiti. Žalost razjeda in para srce.

*

Ob odprtju predora pod letališčem smo bili eni redkih, ki nismo zapustili mesta in pobegnili, ampak smo se vrnil v Sarajevo k mojemu očetu.

In spomnim se – to je eden prvih spominov v mojem življenju – da sem čakala, da bi videla, kakšen je moj oče. Nisem se ga spominjala, saj ga dve leti nisem videla. Ne spomnim se trenutka, ko sem ga zagledala. Spomnim se le, da nas ni on počakal pred predorom, ampak nekdo drug, ki nam je pokazal pot do njega. Takrat sem mislila, da je tisti moški on. Moji prvi spomini nanj so šele iz stanovanja, kjer sem ga lahko videla v bolj sproščenem vzdušju, kolikor je v tistem obdobju sploh lahko bilo sproščeno. To je bilo leta 1994. Pravzaprav nisem prepričana, mogoče je bilo tudi konec leta 1993. V vsakem primeru kakšni dve leti po začetku vojne. Takrat so zgradili predor.

Spominjam se samo delčkov naše poti skozi predor in prihoda v Sarajevo. To so moji prvi spomini, ki se jih prostorsko tako dobro spominjam, da lahko opišem razporeditev stvari okoli sebe, njihove barve, materiale in vzdušje.

Vendar se spominjam le po delčkih. Spomnim se dela poti skozi predor zaradi nekega dogodka, ne spomnim pa se samega vhoda ali izhoda iz predora. V predoru so bile po tleh položene deske, a ker je bil poplavljen oziroma je vanj prodirala podtalnica, so bila tla neravna in neprimerna za hojo majhnih otrok. Spomnim se, da se mi je noga zagostila med dve deski in je nisem mogla izvleči. Mamo je zagrabila panika, ker so ljudje, ki so hodili za nami, začeli paničariti in ustvarjati vsesplošno napetost. Seveda so vsi hoteli čim prej priti ven, na drugo stran. In spomnim se, da je bilo to zame zelo stresno, ker sem poskušala izvleči nogo, a ni šlo in se nisem mogla premakniti takrat, ko je veliko neznancev to od mene pričakovalo. Na koncu sva pustili moj čevelj – ali supergo, ne spomnim se točno – zagosteno med deskama, in sva šli naprej. Spomnim se tistega občutka mraza in vlage, še danes mi je neprijetno ob tem, kot mnogim drugim, predvidevam. A pri meni je to povezano s tem dogodkom. Ko se je zgodilo to v predoru, ko se mi je zagostil čevelj ...

Ne morem reči, da se spominjam točnega zvoka, s katerim bi to opisala ali bi ga lahko s čim primerjala, ker čeprav vem, da je bilo precej glasno in da je šlo za skupek različnih glasov in

zvokov, ki so se zivali med sabo, je bila v moji glavi tišina. Ker me je zagrabila panika, kako bom to naredila. Za nami je bila tako dolga pot, moja mama je upala, da bomo končno izstopili iz predora in končali vse to. Zavedala sem se namreč, da smo zelo dolgo potovali iz Zadra do Sarajeva, da je bil to zadnji del poti in smo bili že skoraj na cilju.

*

November.

V Sarajevu je zavladata lakota.

Zima, ki se bliža, skozi predor nosi tokove sestradanih mater in otrok, ki se odpravljajo k davno pozabljenim sorodnikom po Evropi in neznano kam, kamorkoli, čim dlje.

*

Predor je bil majhen prostor. Vonjala se je zemlja. Vonj je name naredil močnejši vtis kot kakšen zvok. Zatočnost, zemlja, mokrota, vlaga, to si vsekakor lahko zavonjal. Mogoče je v tistem obdobju, ko sem prečkala predor, deževalo in se je zato močneje vonjalo, ne vem ... In pa hoja, torej koraki – skoraj enotni, a seveda ne povsem, ker je nekdo delal manjše korake, drugi večje. Dobro se spominim, da sem obula allstarke – ponaredek, seveda niso bile prave – a bile so bele. V njih sem šla na pot. Sredi predora smo se nenadoma ustavili. Najprej se je ustavil nekdo pred mano, ker ni vedel, kaj se dogaja. Nato pa je nekdo zavpil, naj se vsi malo umaknemo na stran in stisnemo skupaj. Tam je bil predor malo razširjen, ne veliko, a dovolj, da smo vsi stopili v stran. Prišla je vojaška ekipa z ranjenci, ki je hotela čim prej mimo, saj niso vedeli, koliko nas je. Ustavili so nas, da bi njih čim prej odpeljali v Sarajevo. To je recimo eden od mojih spominov. Svetloba je bila pridušena, hitro so šli mimo, kot bi pobilnila bliskavica in si videl le dele teles tistih vojakov, a res zelo na hitro. Nekaj jih je šlo mimo, ni bila velika skupina, na nosilih so jih nesli mimo nas, potem pa smo nadaljevali pot. To je bila nekakšna prekinitev v prečkanju predora. Nastal je premor, še večja tišina, dokler niso šli mimo, potem pa smo šli naprej.

Ob izhodu iz predora smo stopili v rov. Gotovo je deževalo, ker je bilo neverjetno veliko blata. Ko sem gazila po njem, sem si mislila: »Zakaj sem obula te superge, umazale se bodo ...« To so neki trenutki ... Iz predora smo prišli okrog dveh, pol treh. In spet je bil tam fant, s

katerim sva skupaj hodila. Posedli so me v vojaški kombi, s katerim je šla manjša skupina vojakov čez Igman v Zenico. Tudi jaz sem šla v Zenico, vse je bilo organizirano. A zdaj, ko pomislim za nazaj, se sprašujem, kako je mogoče, da tistega fanta, ki mi je nosil torbo, nisem vprašala, kako mu je ime.

Vsi zvoki iz predora so nekako ... Ne bi rekla ravno, da odmevajo, a imaš občutek, kot da si v praznem prostoru, v resnici pa je ta poln, in se zvok vpija v nas. Vpija se v naše platno, tkanine, oblačila. Vpija se v lesene konstrukcije. Zvoki korakov, ki so se slišali, so bili nekako tišji ravno zaradi ljudi v predoru. Morda bi glasneje odmevalo, če bi skozenj hodil samo en človek. Spominjam se tišine, nihče ni jokal, nihče ni dobil napada klavstrofobije ali česa podobnega. Vsi so molčali in upali, da bomo prišli skozi predor na drugo stran. Vendar smo imeli take izkušnje, da nikoli nisi vedel, kje je varno območje. Ker smo vedeli, da z granatami obstreljujejo vhod in izhod iz predora. Torej si bil v predoru še najbolj varen, dokler nisi stopil ven ... Kaj pa potem? Tudi to se je dogajalo: ljudje so stopili iz predora, priletela je granata in konec ...

*

Tvoj soborec iz čete te je potiskal v škripajočem vozičku skozi predor. Hodila sem za vama, najinega starejšega sina sem držala za roko in nosila mlajšega, ki ga je zelo zabavalo, da mu je na glavo kapljala voda iz vlažne zemlje. Po kakšnih štiridesetih minutah nas je zaslepila svetloba na izhodu iz predora, kjer nas je čakalo vozilo, ki nas bo peljalo v bolnišnico. Dobro boš. Moraš biti dobro. Poskrbela bom za to ...

*

Priletela je granata, prva s te strani. Padla je pred mano in me zadela v roko in nogo. Takrat se mi je nekaj zgodilo ... Imel sem občutek ... Nič me ni bolelo, a hkrati sem imel občutek, da nekam odhajam. Kdorkoli se mi je približal, je bil lep, lep, lep.

V tistem so začele padati letalske improvizirane bombe, ki so jih izstreljevali. Ko je taka bomba padla, se je zatresla cela gora.

Nekako so me uspeli spraviti ven. Ljudje, ki so me izvlekli, so me prinesli do kirurgije. Tam me je sprejel zdravnik kirurg, ki mi je odmotal rane. Mislil sem, da bom ostal brez noge, ker je po tistem, kar sem videl, kazalo zelo slabo. On pa je rekel, da je noga v redu.

Namestil mi je nekakšno improvizirano ... Mobiliziral mi je nogo. Pregledal mi je roko in rekel: »Roka je videti slabo. Če jo bodo operirali kjerkoli drugje kot na ortopediji v Sarajevu, ti jo bodo odrezali.« Na listek mi je nekaj napisal. Na njem je pisalo doktor Jarlagić. S tem listkom me je poslal čez Igman, Hrasnice, skozi predor ... Morali so me peljati skozi predor v Dobrinjsko bolnišnico.

In tako je tudi bilo. Ranjen sem bil okrog petih, pol šestih zvečer. K prvemu zdravniku so me prinesli okrog enajstih, dvanajstih. Torej so me kakšne štiri, pet ur nosili do prve improvizirane bolnišnice, potem so me na nosilih dali v neki furgon in me peljali v vojno bolnišnico na Igmanu, kjer so mi dali samo infuzijo. Ves čas sem bil pri zavesti in sem držal tisti listek v roki, ki mi je takrat pomenil življenje. Potem so me spet pripeljali v Hrasnico, mi znova dali infuzijo, nato pa so me odpeljali do predora. Tam so me položili na improvizirani voziček za ranjence. Ta voziček hranijo v tukajšnjem muzeju.

Neki majhen moški me je peljal skozi predor. Ko si na tistem vozičku in gledaš gor, imaš občutek, da kovinske gredi švigajo kakšnih 20, 30 centimetrov nad tvojim nosom. Ves čas imaš občutek, da se boš udaril v glavo ali v kaj zadel. V nekem trenutku sem se res zataknil ob nekaj s tisto žico, s katero so mi imobilizirali roko. Zataknila se je in to me je zelo zbolelo.

Tista vožnja skozi predor ... Zdelo se mi je, da kar traja in traja. Že prej sem prečkal predor in včasih je bila voda do kolen, kapljalo je nate, a ko si hodil sam, je bil drugačen občutek, vse se je zdelo veliko hitreje, čeprav bi moralo biti tako ravno na vozičku. Vendar si imel tisti občutek ... Tisti zvok ... Zvok v predoru, kot da gre tramvaj. Pa tisti udarci železnega vozička ob železne tračnice, to mi je ostalo v spominu.

*

Zabeležili so skoraj dva milijona prehodov skozi predor. Kar zadeva količino hrane, streliva in drugega, statistika po mojem ni tako pomembna. Pomembno je to, da je predor služil svojemu namenu in da je rešil ter obranil Sarajevo.

Mislim, da predor nosi sporočilo življenja in upanja, ki ga je dajal. To je zame najbolj čustven del njegovega obstoja.

Ja, zgodilo se je marsikaj, tudi pokol pred vhodom v predor. Zgodilo se je veliko hudih stvari. Vendar mislim, da se moramo kdaj osredotočiti tudi na tiste lepe stvari, ki jih prinese življenje v takih težkih trenutkih ...

*

Ismir, moraš preboleti vojno, vendar ne na Nizozemskem. Da bi bil srečen, se moraš vrniti, Ismir, moraš nazaj v Sarajevo. Mesto si celi vojne rane in ob njem lahko tudi ti preboliš vojno.

Prevedla Tanja Bulajić